

"לוחמים חסרי פנים": מסכות גז וחיילים צרפתים במלחמה הגדולה ולאחריה | שרון זהר

במהלך המלחמה הגדולה, בין השנים 1915 ו-1919, פותחה לראשונה מסכת הגז ככלי מודרני שהציע לחיילים הגנה מפני לוחמת הגז החדשה והקטלנית. המסכה עמדה במוקד התעניינותם של מפקדים בכירים, רופאים, רוקחים ומדענים בזכות שילובה בין תחומי המדע והרפואה, וזכתה גם לסיקור אינטנסיבי בעיתונות בצרפת במהלך המלחמה. אולם מנגד עלו טענות על חוסר אונים של החיילים אל מול איום הגזים, ולצד זאת על מראה המסכות הנלעג. ככל שהואץ קצב השימוש במסכות, כך גבר השינוי בחזותו ובתפיסת זהותו של החייל הצרפתי – שכונה "השעיר", ומראהו המזוקן נתפס כסמל לגבריות אידאלית.¹ עם כניסתה של לוחמת הגז והצורך להתמגן מפניה, נדרשו החיילים לגלח את פניהם ולשנות את שיטות ניהול הלוחמה שלהם, וכך נחלש בהדרגה אתוס "השעיר" ודימויו ההרואי.

במוקד המאמר עומד השינוי התדמיתי שעבר "השעיר", ותפקידן המכריע של מסכות הגז בעיצוב זהותו. המאמר ידון באופן שבו המסכות, כחפץ מאיים, ערערו על זהותו הגברית "השעירה" של החייל הצרפתי במהלך הלוחמה הטכנולוגית, שביטאה את הקונפליקט בין לחימה מסורתית ללחימה מודרנית, והרחיקה את החיילים מקוד הגבריות שהונחל להם לפני המלחמה. תוך דיון בדרך שבה הממסד הצבאי והרפואי ניסה להכניס את המסכות לתודעת ה"שעירים", מאמר זה יראה את הפערים והסתירות בייצוגיהן הוויזואליים של המסכות ובתפיסות החיילים לגביהן. לסיום יראה המאמר כיצד גם החברה הצרפתית עצמה ביטאה את הדואליות שבין משיכה ודחייה כלפי מסכות הגז, וסירבה לאמצן עם סיום המלחמה, בתקופת התפרצות השפעת הספרדית.

מבוא

המלחמה הגדולה, מלחמת העולם הראשונה, מתוארת כתקופה של שינויים גדולים בראשית המאה העשרים, שהייתה עידן של פיתוחים טכנולוגיים וחידושים מדעיים. לראשונה בתולדות הצבאות המודרניים פותחו בצרפת בשנת 1915 מסכות הגז, שנועדו לסייע בהישרדות אל מול אמצעי הלוחמה החדשים והקטלניים וההתפתחויות בתחום תעשיית הנשק. מסכות אלה איימו על דמותו החזקה של "השעיר" (*Poilu*), החייל הלוחם, אשר נתפס בתרבות הצרפתית כסמל לגבריות הרואית, גיבור ופטריוט נלהב. "השעיר" הוצג בכרזות

¹ Michel Goya, *La chair et l'acier: l'invention de la guerre moderne (1914-1918)*, (Paris: Tallandier, 2004).

המלחמה הגדולה ובעיתונות התקופה כשפניו מכוסות בזקן ובשפם, והוא תואר כגבר המקדיש את ייעודו ומקריב את עצמו באומץ למען העורף.

חיילי רגלים בחפירות בוורדן, 1915. מתוך Collection de Le musée de la Grande Guerre à Meaux.

מסכת הגז, כך יראה המאמר, פגעה בתדמית החיצונית של אידאל הגבר הצרפתי הלוחם, העמיקה את הקושי להגדיר את הזהות הגברית של לוחמים ואף החלישה את הקשר שבין גבריות לכוח. מסכת הגז נתפסה כגרוטסקית ובלתי יעילה כאחד, ואף פגעה בדימוי הפיזי של ה"שעיר", שנאלץ לגלח את זקנו ובכך להסתיר את ייחודו. לצילומים שהתפרסמו בעיתונים בצרפת ולקריקטורות מעיתוני החפירות הייתה השפעה מכריעה על המערכה האסטרטגית ועל המורל הצבאי. היישום האופרטיבי של עיצוב המוצר קיבל ביטוי חזותי מערער שעורר התנגדות, ויצר שינוי דרמטי בתפיסת ה"שעירים" את חוויית הלחימה בעידן הטכנולוגי החדש.

המחקר על אודות מסכות הגז כאמצעי התגוננות פסיביים במלחמה הגדולה נדחק בדרך כלל לשולי ההיסטוריה שלה, וההיסטוריוגרפיה התמקדה לרוב בהיקף השימוש בנשק הכימי, בעיקר בחזית המערבית.²

²ראו: Olivier Lepick, "France's Political and Military Reaction in the Aftermath of the First German Chemical Offensive in April 1915: The Road to Retaliation in Kind," in *One Hundred Years of Chemical Warfare: Research, Deployment, Consequences*, eds. Bretislav Friedrich, Dieter Hoffmann, Jürgen Renn, Florian Schmaltz, and

אולם מסכת הגז מילאה תפקיד דרמטי במלחמת הטרור המודרנית שפיתחה אותה. מאמר זה יציג את תפקידה המכריע של מסכת הגז בעיצוב זהותו של "השעיר", ויבחן כיצד היא טשטשה את דמותו ההרואית וערערה על דימויו. חלקו האחרון של המאמר יציג את חדירת המסכות לעורף עם פרוץ מגפת השפעת הספרדית, וידון בחוויות שעלו במרחב הציבורי, במיוחד הפריזאי, כאשר האזרחים נדרשו להטמיע את השימוש במסכות גם בתום המלחמה. המקורות הכתובים שבהם נעשה שימוש במחקר כוללים עיתונים ומגזינים, עיתונות חפירות, דוחות ומזכרים צבאיים, דוחות רפואיים, יומנים אישיים של רופאים ורוקחים ועדויות חיילים.

התמודדות הרפואה הצבאית עם הייצור והפיתוח של מסכות הגז

22 באפריל 1915 היה עוד יום אביבי בגזרת איפר. בשעות אחר הצהריים המאוחרות רוח צפון-מזרחית נשבה. השעות היו רגועות, ו"השעירים" היו שקועים בשגרת יומם בחפירות, מעבירים את זמנם בחלומות על ימים טובים יותר. לפתע הבחינו בנחשול עשן צהבהב שהגיע מכיוון קווי החפירות הגרמניים. מאה וחמישים טון של גז כלור שוגרו לאוויר במרחב שבין לנגמרק (Langemark) ופולקאפל (Poelcappelle). עננים כבדים התפרסו במהרה לאורך שישה קילומטרים, ריחפו בגובה של מטר מעל האדמה, ונעו לאיטם לעבר הכוחות הצרפתיים, נישאים ברוח הקלילה. החשש התחלף באימה, ובתוך דקות ספורות החלו חיילים מבוועתים לנטוש את החפירות, מותירים מאחוריהם חברים לנשק ששכבו מיוסרים מכאבים. התקפת גז הכלור שהפגיעה את חיל הרגלים הצרפתי באותו יום אביבי הייתה ההתקפה הרעילה והקטלנית הראשונה במלחמה הגדולה.

מופע ענן הגז הקטלני במבלט איפר היה נושא חם במסדרונות משרד המלחמה הצרפתי, שקיבל דיווחים שוטפים ממפקדים בחזית על הטרור החדש המאיים על החיילים. ב-11 במאי 1915, כשלושה שבועות לאחר התקפת הגז, הוציאו הכימאי ד"ר אנדרה קלינג (Kling) וגבריאל ברטראן (Bertrand), מנהל המעבדה העירונית בעיר פריז וראש המחלקה במכון (בהתאמה)³, תזכיר צבאי שבו קראו לחיילים להשתמש בחומרים שונים ספוגים במים נגד כלור – כגון "קש דגנים, חציר חתוך גס, יוטה, שיער צמחי וכו'. יש להספיגם במים לכמה שעות, ולהניחם על האף. ואת הפה לכסות בממחטה"⁴. היה זה מאמץ נואש להגן על החיילים מפני הגז

Martin Wolf (Berlin: Springer, 2017), 69–77; Olivier Lepick, *La Grande Guerre chimique 1914–1918* (Paris: Presses Universitaires de France, 1998); Paul Bloch, "La Guerre Chimique," *Revue Militaire Française* 21 (1926): 19–47
³ שניהם למדו את השפעות הגז המדמיע וחומרים מחניקים נוספים, ונמצאו המתאימים ביותר להתחיל במחקר. ב-23 באפריל של אותה השנה הפקיד הגנרל פוש (Foch) בידי קלינג את האחריות על חקר מתקפת הגז באיפר. למחרת, בצו מטעם שר המלחמה, ניתנה לו המשימה של חקר הנשק הכימי החדש שנמצא בשימוש הגרמנים.

⁴ "On peut employer contre le chlore certaines substances imbibées d'eau, comme la paille de céréales, le foin grossièrement découpé, le jute, le crin végétal [...] On les trempe dans l'eau pendant quelques heures, puis on

הרעיל, עד שקבינט הממשלה, שהתחלף באופן תדיר בזמן המלחמה, יאשר ייצור המוני של מיגון לפניהם של החיילים. בשל כך נשלחו הוראות ל"שעירים" לאלתר אמצעי מיגון מחומרים נגישים. תזכיר זה מלמד על אי-הסדר ששרר במסדרונות הפיקוד הצבאי הגבוה, ועל האופן שבו הוטלה על "השעירים" האחריות לגלות יצירתיות ממגוון החומרים הזמינים לרשותם בשדות הקרב, ולמצוא בעצמם פתרון שיגן על נשימתם.

הפתרונות הראשונים היו בעייתיים, מוגבלים ומסורבלים, בניסיון למצוא את האיזון הנכון בין החומר לצורה. כדי למתן את האימה שאחזה ב"שעירים" במשך ההמתנה הארוכה למסכות המגן, אורגנו קבוצות הדרכה רבות לאלתור אובייקטים למיגון באמצעים הקיימים.⁵ החלטה זו של הפיקוד הצבאי ב-1915 באה מתוך הכרה בקושי של המערך הלוגיסטי בייצור מהיר של מיליוני מסכות, והוחלט אפוא לצייד בהן רק את החיילים בקווים הקדמיים ביותר.⁶ כדי לחפות על מצוקת הייצור ולפצות על המחסור, אוישו סדנאות ביגוד רבות אשר הציעו לנשים תעסוקה בייצור ציוד מגן לחיילים.

ייצור מסכות גז ראשונות בפס ייצור ידני של נשים בעורף, צרפת 1915. מתוך: Les Voyageurs du Temps

l'événementiel Historique toutes époques.

les applique contre le nez et la bouche avec un mouchoir". In P. Gaujac, "Les Appareils de Protection Français .Contre le Chlore, Avril-Août 1915," *Militaria Magazine*, juillet 2003, 216
Régis Maucolot, Pierre Labrude, and Arnaud Lejaille, *La Guerre des Gaz, 1914-1918: Les Pharmaciens dans*⁵
l'action (Paris: Édition du Brevail, 2016), 20
⁶ שם, 47.

לצד יצרני הציוד הצבאי השתתפו בפיתוח מסכות הגז גם רוקחים, בהסתמך על נתונים שנאספו מחיילים שנפגעו. הפיתוח העיד יותר מכול על הצורך האקוטי למצוא אריגים ועדשות יעילים בפני מתקפת גז. החיפוש הקדחתני אחר חומרים כאלה לא עמד בקצב לוחמת הגז, ולא תרם לחוויית השימוש של "השעיר" במסכות. מודלים שונים ומשונים של מסכות מיגון מפני גזים רעילים הופצו בקרב החיילים, וצילומי "שעירים" במראה זר ומנוכר העידו יותר מכול על אובייקט שעורר רגשות דחייה.

בתחילת מאי התרחשו באיפר התקפות חדשות בגז כלור, ואמצעי המיגון שיוצרו בחיפזון מחומרי הגלם הזמינים לא הניבו את התוצאות הרצויות בהגנה על הנשימה והתגלו כלא יעילים – בין אם כי הם לא היו ספוגים דיים בתמיסה מנטרלת בשל בחירה שגויה של טקסטיל שאינו סופח, ובין אם משום שרוב הדגמים הראשונים שנשלחו לא היו עשויים מבד עמיד למים. מסכות מלבד חייבו את "השעירים" ללחוץ את הבד בחוזקה על הפנים, לעיתים קרובות הרצועות שנקשרו סביב הראש נקרעו, וכשנוצר מחסור ברצועות אלסטיות – הן הוחלפו ברצועות מתחרה. גם ההגנה על העיניים הייתה מאתגרת, מאחר שהעדשות היו עשויות תחילה מגומי, והעיניות מג'לטין – חומרים לא קשיחים שגרמו להתפרקות העדשות.⁷

למרות זאת, הקשיים בייצור לא נדונו בפרלמנט ובישיבות פתוחות, בדומה לנושאים הקשורים להגנה לאומית או כאלה שעלולים לחשוף חולשות פוליטיות לאויב. החלטות הממשלה הוצגו ב-7 במאי 1915 על ידי שר האוצר, אלכסנדר ריבו (Ribot), שהודיע כי הממשלה תבקש להצביע על אספקת מסכות מיגון למשך שלושה חודשים (douzièmes provisoires) ב-1 ביוני. הייתה זו דרך להבטיח שהפרלמנט יתכנס בספטמבר כדי להצביע על האספקה לרבעון האחרון של השנה. וכך, אלתור היה הכלל במהלך החודשיים הבאים שלאחר 22 באפריל. בדוח שכתב ד"ר קלינג לוועדה ללוחמה הכימית בנושא אמצעי מיגון ב-25 במאי 1915,⁸ הוא התעקש כי יש לצייד את כלל ה"שעירים" במחסומי פה או ברדסים. יתרה מכך, הוא הבחין ש"השעירים" חלקו ביניהם את הציוד, וציין במיוחד שמחסום הפה שעשוי מגאזה צריך להיות רחב יותר ועשוי מבד איכותי וספוגי. הוא המליץ על שימוש בבד הפלאנל. מייד לאחר פרסום הדוח, החל שירות הבריאות בייצור מהיר של מחסומי פה מסדינים ושמיכות ישנות.

כניסת לוחמת הגז למשחק המלחמתי הצריכה חיפוש אחר דרכי התמודדות עם חומרים חדשים שלא היו מוכרים לצבא ולמערכת השירותים הרפואיים בחזית הבית. החיילים עצמם נאלצו לשאת באחריות להכנת

⁷ שם, 46.

⁸ שם, 26.

ציוד מגן לעצמם, ולשם כך הוקמו סדנאות באחריות נושאי האלונקות של הצבא (Groupes Brancardiers Divisionnaire – GBD). אולם התוצאה שהתקבלה הייתה אלתורים ניסיוניים, חלקם יעילים באופן יחסי ואחרים חסרי תועלת לחלוטין.⁹ המודלים הרבים של מסכות הגז שפותחו בשנת 1915 בלבד העידו על תרבות האלתור בצבא וברפואה הצבאית. על פי עדויות וסיפורים אישיים, הלינו "השעירים" לא אחת על ההשתנות המתמדת באופי הלחימה ובציוד – על פי האומדן, שיעור השינוי במסכות עלה פי שישים בין השנים 1914 ו-1918.¹⁰ בהתאם לכך הואץ גם קצב השינוי בחזותו של "השעיר", וגופו הפיזי הפך לכלי פוליטי – אובייקט המשתנה באופן תמידי בתנאי מלחמה משתנים.¹¹

הפיתוח המואץ של המסכות יצר שינוי תודעתי עמוק ביחס לחפצי מלחמה בקרב ה"שעירים", שהיה בהם די כדי לערער על תפיסות של גבריות וכוח. קריקטורות המגחיכות את מראה המסכה הציגו את הסלידה של החיילים ממנה. מסכת הגז, שהייתה אחת מהמצאותיה הבולטות של המלחמה הגדולה, מילאה תפקיד דרמטי במלחמת הטרור המודרנית שפתחה את המלחמה. לצילומים שהתפרסמו בעיתונים ולקריקטורות מעיתוני החפירות הייתה השפעה מכריעה על מערכה אסטרטגית זו ועל המורל הצבאי, בייחוד לנוכח הכאוס שנוצר בפיתוחן.

השינוי התמידי בעיצוב המסכות, במיוחד בשנת 1915, הקשה על ההסתגלות והמציאות בשטח. "מייד התחלתי לדאוג לחיילים המתנסים במודלים העדכניים ביותר של המסכות שהועמדו לרשותם, וביקשתי לקבוע את מידת יעילותן",¹² כתב קלינג בבוקר ה-19 באוקטובר 1915, לאחר שנקלע בעצמו להתקפת גז

⁹ Inventaire des Procès-Verbaux de la Commission Senatoriale de l'Armée, Archives du Sénat: 69S 53
¹⁰ Michel Goya, *La Chair et l'acier: L'invention de la Guerre Moderne (1914-1918)* (Paris: Tallandier, 2004), 280
¹¹ גויה פיתח את גישתו בהסתמך על שתי נקודות מבט משלימות: התפתחות טכניקות הייצור במאמץ המלחמתי, ותמורות בטקטיקה הצבאית לנוכח השתנות תנאי הלחימה. בספרו הוא הדגיש את ערך החדשנות בזמן המלחמה, והראה כיצד הצבא הצרפתי, שנעקף באופן קבוע על ידי הצבא הגרמני אשר נחשב לאיב חדשני יותר, הצליח לעמוד בקצב השינוי החל משנת 1917.
¹² Anne-Claire Déré, "Maurice Javillier et Gabriel Bertrand: Deux Chimistes Pastoriers dans l'Institut en Guerre," dans *Le sabre et l'éprouvette: L'invention d'une science de guerre 1914/1939*, eds. David Aubin, and Patrice Bret (Paris: Noesis, 2003), 74-83

נוספת של הגרמנים על חיילי הארמיות הרביעית והחמישית. הוא עקב בדאגה אחר ציוד המיגון שנשלח לחיילים, וקבע:

בדיקה אישית שביצעתי והתבוננות בתנועות הגברים שהסתובבו בתעלות הוכיחו לי שקשה מאוד, בזמן תקיפה, להתאים את המסכות כמו שצריך. אפילו בהתאמה נכונה, הוא [הגז] פוגע במידה ניכרת בנשימה ו[המסכות] אינן שמישות לאדם שזז במהירות תוך כדי עבודה כבדה.¹³

עיתוני החפירות הציגו את התהליך האמביוולנטי בויתור על דמותו הגברית של "השעיר", לנוכח מודלים רבים של מסכות שיוצרו בניסיון לעדכן את יעילותן. בה בעת שנעשו ניסיונות לשמר את דמותו במסכה המסורבלת, אשר באו לידי ביטוי בשיח שביטא את חשיבות המסכה, עלה גם שיח של סלידה כלפי חפץ שמכסה את הפנים השעירות והזהות המוכרת, ואף מקשה על הנשימה ועל הלחימה. החייל מרסל אטב (Eteve) תיאר את התסכול מהשינויים החוזרים ונשנים במסכות:

אתמול קיבלתי מסכת G.G.A (שק מבד על הפנים עם עדשות עבות ועכורות) חדשה: כמה מודלים מהסדרה? אני כבר לא זוכר. אבל הדבר מובן לחלוטין: עוטה את המסכה בשנייה, מהדק היטב, מרכיב את המשקפיים אוטומטית, והמשקפיים האלה הם מחומר מיוחד שהערפל לא נצמד אליו, מה שמאפשר לראות בבהירות כל הזמן.¹⁴

הייתה זו תחילתה של לוחמת הגזים, והחוויה כונתה בשם המאיים *Le parfum du diable* – בושם השטן. הפחד והיראה מפני נשק חדיש זה היו מוקד להתנצחויות ודיונים רבים באשר לאופן שבו ראוי להגן על החיילים. עיתונות החפירות השתעשעה עם כניסתן של מסכות הגז בקריקטורות שביטאו פחד, אידאולוגיה גברית ופטריוטיות של "השעירים" במגוון איורים. החשיבה התהליכית ששירות הבריאות ניסה לייצר הציבה ריבוי פתרונות ואלתור תוך כדי יצירה פעילה של ידע. אלתור שיטתי זה פעל בתחום הפרקטי של הלחימה והיה דינמי בנקודות המפנה של ההתקפות שאפיינו את שנת 1915. עם זאת, מודלים שונים של מסכות היו מקור לחרדות ומתחים אצל "השעירים", והמשיכו לדבוק בשונות שלהם – מעטפות ראש מרובעות ועדשות כהות, או מחסומי פה שגדלו לממדים לא סבירים ביחס לפנים והוכיחו את תפקידם המורכב של היצרנים בעת הלחימה.

¹³ שם.

¹⁴ Marcel Eteve, *Lettres d'un combattant (Août 1914–Juillet 1916)* (Paris: Hachette, 1917), 267

הפתרונות החלופיים שהוצעו כדי להגן מפני הגזים הרעילים היו מקור לפחד ואימה אצל "השעירים". כפי שסיכם חייל אלמוני את פחדיו העמוקים מפני איכות המסכה:

כששכבתי שם תהיתי אם מסכת הגז שלי תגן עליי [...] מצבעו של ענן גז הרעל הזה הנישא עלינו נראה היה כי מדובר בתערובת חזקה מאוד [...] כל המחשבות הללו התרוצצו במוחי כשאני שוכב שם ומחכה שהגז יעבור מעלינו. האם המסכה שלי תתגלה כטובה או שאמות מוות נורא ביותר.¹⁵

תחבושות הגאזה שהושרו בתמיסת סודה ובנוזל קושר-כלור היו דגם מסכת הגז הראשון שחולק ל"שעירים" ביוני 1915. אמצעי המיגון הראשוניים היו מגוחכים במראם ולא יעילים. אבל פרי (Ferry) תיאר את הקושי במכתבו מ-11 באוגוסט 1915:

לפתע עיניי מעקצצות: גז. גברים עוצרים, נופלים, מתעטשים, מקיאים. הבלקלווה שלי לא מעשית, יש לי רק זוג עדשות, הזיעה מערפלת אותן, אני הולך בערפל, דוחף ודוחף את הגברים, מטלית רטובה במים על הפה שלי, ומשהו כמו בחילה קלה. איזו דרך מצחיקה לנהל מלחמה!¹⁶

נוסח עיצובי פרימיטיבי זה הציג חפץ מאיים, מרתיע וחסר אסתטיקה, ולא פעם התייחסו אליו החיילים בציניות וכינו אותה בזלזול *Museau de cochon*, "חוטם חזיר" ("*Groin De Porc*"), ואף בשמות הומוריסטיים יותר – *où se fourrer le nez* ("היכן לדחוף את האף"). חששם העיד יותר מכול על תחושת הדחייה שחשו כלפי המסכה, כפי שביטא זאת אנרי ברבוז (Barbusse):

לפניכם צרור כבד של צמר גפן ירוק המסתחרר ומתנדנד מעל האזור המופצץ, ומתפזר לכל הכיוונים. נגיעת הצבע השונה מובחנת בציור ומושכת תשומת לב, ופנינו כמו אסירים בכלובים פונים לכיוון הנפץ המבעית – זה כנראה גז מחניק. בואו נכין את שקי הפנים שלנו! – חזירים! – אלה שיטות ממש לא הוגנות.¹⁷

¹⁵ Richard Adamson, *All for Nothing* (Self-published, 1987), 42

¹⁶ Abel Ferry, *Carnets secrets 1914–1918* (Paris: Grasset, 1915), 370

¹⁷ "Voici fuser et se balancer sur la zone bombardée un lourd paquet d'ouate verte qui se délaie en tous sens. Cette touche de couleur nettement disparate dans le tableau attire l'attention, et toutes nos faces de prisonniers encagés se tournent vers le hideux éclatement. - C'est des gaz asphyxiants, probable. Préparons nos sacs à figure Les cochons! Ca, c'est vraiment des moyens déloyaux, dit Farfadet." Henri Barbusse, "Le Fou," *Journal d'un Escouade* (Paris: Ligarán, 1915), 290

צילום של "שעירים" במסכות פנים המכונות *Museaux de cochon*. מתוך: *La Musee de la Grande Guerre de Meaux*.

ייצוגיה הוויזואליים של המסכה מעלים תמונה של חוסר אונים אל מול ההתקדמות בפיתוח הלוחמה הכימית של האויב. בתחילת חודש יוני 1915 פרסם היומון *Le Figaro* ידיעה שמטרתה להרגיע, אשר היטיבה לתאר את הלך הרוח של פחד ותיעוב באותם ימים:

מעבדת רוברט וקריר (Robert et Carrière) שנושאת בכל כך הרבה חידושים שהעניקו לחיילים שלנו את השירותים הגדולים ביותר [...] יצרה זה עתה מסכה נגד גזים חונקים, שהאפקטיביות המושלמת שלה נצפתה, ואשר תחליף באופן יציב את הדגמים המאולתרים, המשורטטים, שהיו בשימוש עד כה.¹⁸

¹⁸ "Le Laboratoire Robert et Carrière, à qui sont dues tant d'innovations qui ont rendu les plus grands services à nos soldats (iode en ampoules-pinceaux, pharmacies du soldat, aliments en tubes, etc.), vient de créer contre les gaz asphyxiants un masque, dont on a pu constater la parfaite efficacité, et qui remplacera avantageusement les modèles improvisés, un peu sommaires, employés jusqu'à présent." *Le Figaro*, du 1er Juin 1915.

דגמי המסכות הראשונים היו שנויים במחלוקת אצל "השעירים", והם העלו תסכול בקרבם. לא פעם הופנתה אצבע מאשימה כלפי אותם אמצעים ניסיוניים של מסכות גז, שגרמו לאי-נוחות רבה: "העיניים צורבות יותר ויותר. לא ניתן לראות דבר עם העדשות, וגם לא לנשום עם המסכה";¹⁹ כתב קפטן דלברט (Delvert) ביומנו. ושארל נורדמן (Nordman) תיאר את החוויה הקשה:

המסכה הכהה הזו, היא כמו חתימה הניתנת לזיהוי מידי של פגז הנפץ שלנו. אני מתנצל על הפרטים המקאבריים האלה; יכולתי לתת עוד רבים נוספים כדי לגרום לצמרמורת, אך לא לכולם יש את יכולת ההסתגלות המהירה למצב הנורא בשדה הקרב.²⁰

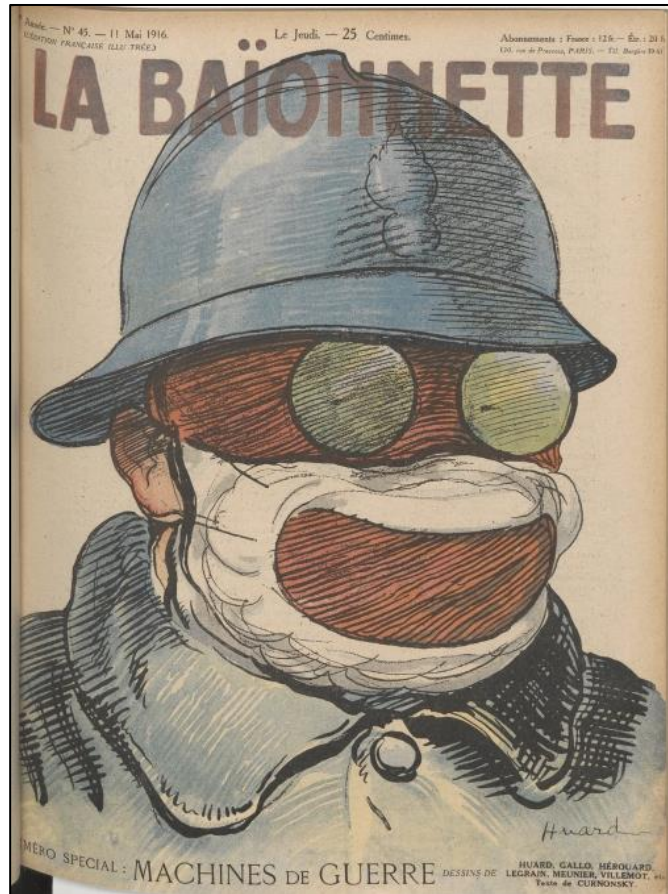
בסתיו 1915 הגביר הצבא הצרפתי את ייצור הדגם הסטנדרטי של מסכת הגז, פתרונות נגד לוחמת הגז המשתנה עודכנו ללא הרף, ודגמים חדשים המשיכו להתפתח.²¹

עיתוני החפירות, מצידם, הציגו את מסכת הגז לא כאמצעי הגנה אלא כחפץ נלעג. כך למשל, גיליון ה-11 במאי 1916 של העיתון *La Bionnette* הקדיש בהתרסה את המהדורה להמצאות התעשייתיות של המלחמה, ובשערו בחר להציג קריקטורה של "שעיר" שפניו מכוסים במסכה, פיו ואפו סגורים ברפידה הכבדה – הבלקלווה, שפתיו חתומות כביכול בזמם ועיניו מכוסות בעדשות כבדות. הציור מעלים את פני החייל לחלוטין, ומציגם כלא-אנושיים. הכיתוב מתחת לתמונה, "מכונות מלחמה", מעיד על כך שמתחת לכל ההמצאות הטכנולוגיות מסתתר פחד קיומי מצמית.

¹⁹ Capitaine Delvert, *Histoire d'une compagnie – Main de massiges – Verdun, Novembre 1915-Juin 1916, Journal de Marche* (Paris: Berger-Levrault, 1918), 46

²⁰ Charles Nordmann, *A coups de Canon, notes d'un combattant* (Paris: Perrin, 1917), 23

²¹ מאז המתקפה הכימית באיפר, באפריל 1915, התפתחה תחרות לייצור גזים רעילים נוספים כגון פוסגן וחרדל. הצלחת הגז נמדדה במשך הזמן שבו הוא אפשר להרוג אדם. פוסגן, שמקורו בפסולת תעשייתית, היה קטלני יותר מהכלור, מכיוון שהוא הכניע חיילים ברבע מהזמן שנדרש לכלור: 41 שניות לעומת 240 שניות. במקביל לפיתוח הגזים הרעילים, שופרו ועודכנו גם מסכות הגז כדי שיוכלו לעמוד מול החומרים החדשים. כדי להשיג את האויב הגרמני, מהירות פיתוח מסכת גז עמדה עתה בראש סדר העדיפויות של הצבא הצרפתי, וכך גם הצורך למצוא פתרון טכני ותעשייתי כדי לספק את המסכות בזמן קצר ובייצור המוני לשימוש כלל הצבא.

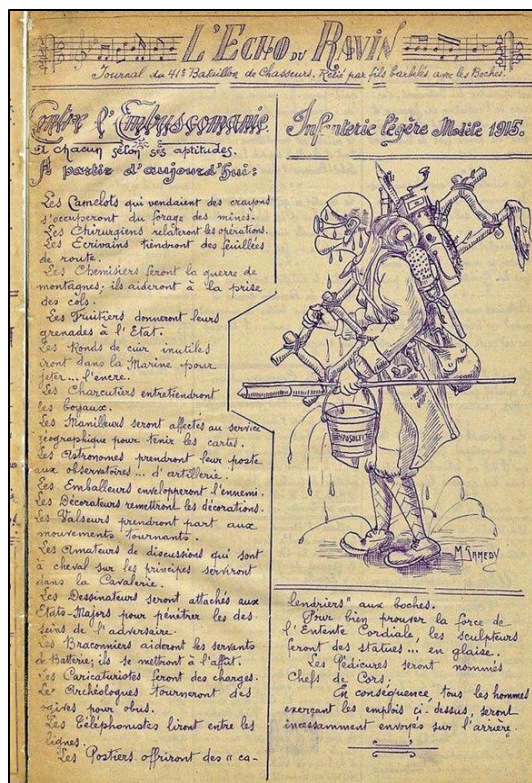

שער *La Baïonnette* ועליו קריקטורה של "שעיר" בפנים מכוסות במסכה, 11 במאי 1916. מתוך: Gallica
Bibliothèque nationale de France.

"השעירים" הביעו את תסכולם אל מול אי-הוודאות בשדה הקרב, מחוסר היכולת לדמיין מה תהיה שיטת הלוחמה האלימה הבאה שתאיים על חייהם וכיצד יוכלו לה, ונוכח הניסיונות השונים לייצר אמצעי מיגון לא ברורים ביעילותם אל מול התקפות הגז. מסכת הגז לא הייתה הגורם היחיד לטינה שרחשו החיילים לממסד הצבאי – תרמו לכך בין היתר גם אורכה של המלחמה, חוסר הידע בטיפול בנפגעי הגז ושינועם השערורייתי לתחנות הטיפול; אך היא הייתה סממן לניהול בעייתי של המאמץ למצוא פתרון אחיד להגנת ה"שעירים".

ביטוי כואב לכך מצוי בקריקטורה שפורסמה בעיתון החפירות *L'Echo du Ravin* ב-1915. "חייל חי"ר דגם 1915", נכתב מעל הקריקטורה, אלא שהקריקטורה כלל אינה משעשעת – אלא מציגה את הייאוש מהאמצעים החדשים שהמלחמה הביאה איתה, ושהחייל נאלץ לשאת. אגלי זיעה נוטפים ממנו, המסכה חוסמת את פיו והעדשות מקשות על ראייתו. וכדי להוסיף על הבושה, הוא אוחז בידו דלי שעליו כתוב "היפוסולפיט" (חומר ניגוד לכלור). הקריקטורה מבקרת את מכלול הציוד המסורבל שנושא "השעיר" על גופו

ושלכאורה מגן עליו מפני איומי הלוחמה המודרנית, ואת הממסד הרפואי הצבאי שלא נותן מענה יעיל לאיום שמציב כלי הנשק הקטלני.

"חייל חי"ר דגם 1915", קריקטורה מתוך *L'ECHO du Ravin*, 1915.

פחד ותיעוב: תפיסת "השעיר" את דמותו המשתנה

"המדע הפך את הגבורה לבלתי אפשרית", קונן רולנד דורג'לה (Dorgelès) על הפער שבין לוחמת הגז לבין שדה הקרב המסורתי.²² חוסר היכולת לחזות את סוג הגז וקטלניותו היו עניין מבעית עבור "השעירים", והיחס למסכת הגז היה שונה מכיוון שהוא העיד על התנסותם הכואבת במוצר מודרני ומנוכר בלחימה. על אף הניסיון לשמור באדיקות על הדימוי שדבק ב"שעירים", לוחמת הגז עיצבה את דמותם מחדש. קריקטורה שפורסמה בעיתון החפירות *L'Écho des marmites* ב-1917 הציגה סוגים שונים של "השעיר" על פי סגנון השיער שעל פניו, ונראה שגם שלוש שנים לאחר פרוץ הלחימה, עיתון החפירות ביקש להזכיר לחיילים את הדמות המוכרת, גאוותה של הרפובליקה השלישית, ואת השם "צבא העם" (*La Nation Armée*) – מונח שמקורו במהפכה

²² Roland Dorgelès, *Les croix de bois* (Paris: édition Albin Michel, 2002 [1919]), 24

הצרפתית, המבטא אומה אשר חמושה בגברים מסוקסים ששיער פניהם מייצג אותם. לדימוי "השעיר" היה אפוא תפקיד מרכזי בבניית זהותם של הלוחמים הצרפתים, והוא הבדיל אותם מחיילים אחרים.

איום הנשק החדש על יכולתם לנשום, משטור המראה השעיר והפגיעה בדמותם בשל המראה הנלעג של חיילים במסכת הגז חילצו מהלוחמים מגוון התייחסויות והערות, שמהן ניתן ללמוד על יחסם הדואלי והאמביוולנטי למסכה. מחד גיסא היא סייעה להם להימנע מפגיעה בנשימה, אך מאידך גיסא, ההתגוננות מפני הפגיעה הכימית הייתה פסיבית, חובה בלתי נעימה שפגעה בדימוי הפיזי החזק של "השעיר", שנאלץ בתוך כך אף להסתיר את מראהו הייחודי. בהתנסותם היום-יומית החומרית נתפסה המסכה כחפץ המאיים על זהותם המגדרית. ביטוי נוסף ללעג ולביקורת על המראה הופיע בקריקטורה שפורסמה ב-1915 בעיתון החפירות *Le Journal* תחת הכותרת Bochonneries²³: המאייר לועג לגרמנים שעוטים מסכות גז נגד הגזים הרעילים שפיתחו הם עצמם. הגרמנים מוצגים בעמידה שפופה ואילו ה"שעירים" עומדים מולם זקופים, גיבורים ללא מסכה, ומגחכים עליהם: "בכל זאת, זה מתאים לך מאוד" – רמז למראה הבזוי של המסכה שעוטה האויב.

"שעירים" מגחכים על חיילים גרמנים במסכות גז. מתוך: G. Pavis, "Bochonneries", *Le Journal*, 16 juin, Gallica (BnF), 1915.

²³ כינוי גנאי שהדביקו ה"שעירים" לחיילים הגרמנים בעיתוני החפירות. כשפרצה מלחמת העולם הראשונה, העיתונות הצרפתית פיתחה שיח אנטי-גרמני נגד חיילי האויב, שהתבסס בעיקר על הטמעה של המונח Boches – סלנג לברברים, צמאי דם. לאורך המלחמה הגדולה הגרמנים תוארו כ"ברברים מפלצתיים" (barbares monstrueux), לרוב תוך השוואה לאטילה ההוני – מלך ההונים משנת 434, ששלט במשך 19 שנים על האימפריה ההונית, אשר גבולותיה נמתחו מנהר הריין עד לים הכספי ומנהר הדנובה ועד לידם הבלטי. דמותו מוזכרת בסיפורי עם רבים כהתגלמות הרוע והאכזריות.

המרכיבים העיקריים של זהותם החזותית של "השעירים" נלקחו מהם, והמסכות הסתירו את הסממן המוכר של גבריותם הלוחמת, ולעיתים אף אילצו אותם להיפרד מסממן חשוב בייחודם.²⁴ זקנם גולח מכיוון שהוא מנע ממסכת הגז להיצמד לפנים. "מחר נתגלח בחינם", נכתב באירוניה – ביטוי צרפתי להבטחות שאין כוונה לקיימן, וייתכן שהדבר מרמז לכך שמסכות הגז אינן אמינות. ז'ורז' ולואה (Valois) תיאר כיצד חויבו החיילים להסתפר: "'השעיר' חייב להסתפר כמו האזרח, אומנם מסיבות צבאיות: זקנו, משום שהוא מונע ממסכת הגז שלו להידבק לפניו".²⁵ הצלת חייהם של "השעירים" מאימת הגז חייבה ויתור כואב על שיערם – מקור גאוותם כלוחמי חיל הרגלים בחפירות. ולואה ביטא את הדואליות בחוויית מסכת הגז ששימשה תזכורת עמומה לדמות החייל הגיבור שהלכה ונעלמה, וביטוי טכנולוגי להבטחות הצבא. הוא הצר על הויתור על הזקן, סמל דמותו של "השעיר", אך הביע הסכמה לשימוש במסכה בכל זאת:

הבה נודה כי חיילים מכל הזרועות רוחשים כבוד לכלי הנשק שלהם ולחלקים מסוימים של הציוד שלהם. מסכות גז. סיבה: חובה? איום בעונש? – לא, בכלל לא. פשוט: אינטרס עצמי. כל חייל רואה את כלי הנשק שלו כהגנות אישיות, שלא יהיה זה נבון לנטוש אותן [...] הקסדה היא ההגנה על ראשו, והמסכה, ההגנה על היותו הכול.²⁶

בניגוד לולואה, דורג'לה הביע את הלך הרוח של החיילים כלפי גורמי הממסד הצבאי והרפואי בפיתוח מסכות הגז בשנות המלחמה מאז אפריל 1915:

ואז, מרומים על ידי גאונותו הנתעבת [הגז], צעירים ימהרו להקריב עצמם באותו להט כמו אבותיהם, ומאוכזבים עד ייאוש, הם ימותו בתורם על מצע של בוץ קר, דמעתם האחרונה מוסתרת על ידי מסכת הגז.²⁷

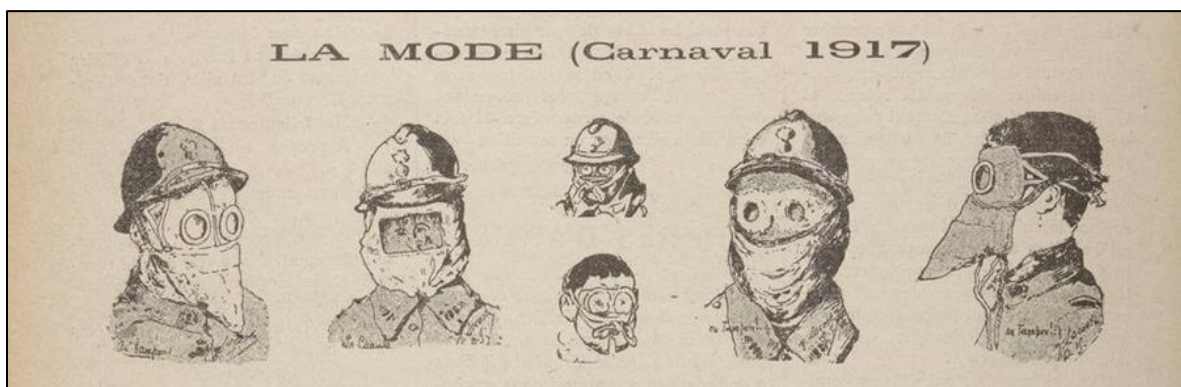
²⁴ Emmanuelle Cronier, "Chapter 10: The Hairy," in *History of the hair*, ed. Marie-France Auzépy (Paris: Belin, 2017), 261–282. הכינוי ה"שעיר" התפתח במהלך הקמפינים הצבאיים של נפוליאון, ושימש שם תואר לחיילים אמיצים. בסוף המאה התשע-עשרה הוא התפשט בצריפים של אזור פריז ומזרח צרפת, וככל הנראה ששימש לרוב לתיאור חייל "Bonhomme", ממוצא נורמנדי – אם כי הכינויים הללו השתנו מיחידה ליחידה בהתאם למחוז שממנו הגיעו החיילים.

²⁵ Georges Valois, *Le Cheval de Troie: Réflexions sur la Philosophie et sur la Conduite de la Guerre* (Paris: Nouvelle Librairie Nationale, 1918), 34.

²⁶ שם, 27.

²⁷ שם.

לדימוי "השעיר" היה אפוא תפקיד מרכזי בבניית זהות הלוחמים הצרפתים. זהות זו עשתה שימוש חוזר בסטריאוטיפים הקשורים למיתולוגיה גברית שלמה,²⁸ שמאפייניה ההרואיים התעצמו כדי להדגיש את המעלות המוסריות אשר יובילו בתקווה אל הניצחון. בה בעת, הזקן הפך לסמל להתנגשות בין המסורת למודרניות. "השעירים" במסכות הגז נאלצו לוותר על שיער הפנים שלהם, מיסכו את פניהם והסתירו אותם ברפידות עבות ובעדשות כהות. דימויים הגברי המסורתי נדחק, והמסכות נראו כחידושים מדעיים שאיימו להותיר את העבר הרחק מאחור. הקריקטורות מעיתוני החפירות שיקפו גם הם את החרדה הזו, ושימשו ביטוי ויזואלי לתחושות הפחד שפשטה בקרב "השעירים" מפני חפצים חדשים שהלחימה אילצה אותם לעטות: "למרבה הצער, הולכים לתת לנו קסדה!" כתב והוסיף, "כבר יש לנו מסכה ומשקפיים, לא, לא, לא הייתי בנוי למלחמה שכזו. אני רואה את עצמי טוב מאוד בדמות פרש, זקיף צרפתי או מוסקטר אפור".²⁹

איורים של "שעירים" במודלים השונים של מסכות הגז. מתוך: *Le Filon, mai Gallica (BnF), 1917*.

הופעתם החיצונית של "השעירים" נותרה מרכיב מרכזי בזהות הלוחמים במלחמה, והגדרת זהותם הגברית הלוחמת מילאה תפקיד מרכזי בתפיסתם העצמית. מסכת הגז שכיסתה את פניהם הגבריות השעירות הפחיתה את ערכם העצמי של הלוחמים אל מול לוחמת הגז. נושאים שונים מחיי היום-יום של "השעירים" חזרו על עצמם בעיתוני החפירות, ואופנה הייתה נושא שהוצג באופן אירוני במיוחד: המעבר ממכנסיים אדומים למדים בכחול *bleu horizon* התקבל בגיחוך, והדגמים המוזרים של מסכת הגז תוארו באופן נלעג במיוחד, אף שהמסכה הוצגה לקוראים כחידוש מדעי מודרני. הדבר קיבל ביטוי בוטה במאי 1917 בעיתון החפירות *Le Filon*,

²⁸ ה"שעיר", החייל הפשוט, נתפס במלחמה הגדולה כדמות מיתולוגית של כל הלוחמים גיבורי האומה המגינים עליה ועל ערכיה הלאומיים. לאחר אינספור ימים בתוך החפירות רווחה הדעה כי ה"שעירים" אימצו מראה ופרקטיקות ייחודיים – לכלוך, שיער פרוע, ובאופן כללי מראה לא אסתטי. המונח *Poilu*, ששימש לפני 1914 בסלנג הצבאי לתיאור גבריות ואומץ, השתנה במהלך המלחמה. המלחמה נתפסה כפעילות גברית שיכולה להעניק לגברים את זהותם, והיעדר היכולת להיראות ולתפקד כ"לוחמים" החליש את דימוי ה"שעיר". הדיון הבלתי פוסק על המסכות מעיד על השינויים בתפיסת הזהות הגברית הצבאית, ועל הקשר שבין שינויים אלה להיותן של המסכות תופעה טכנולוגית חדשה ומעוררת תסכול.

²⁹ Dorgéles, *Les Croix de Bois*, 297.

שהציג תיאור ציני ונלעג במיוחד של מגוון מסכות גז תחת הכותרת "אופנה, קרנבל" – ובכך ביטא את כוחה של המסכה כפריט אופנה צבאי שבכוחו לשלול את זהותם של ה"שעירים". הדבר ניכר אף יותר בציורים של חיילים במסכות גז שונות, ומראה הדמות השונה והזרה שעולה מהם. החידוש המדעי יצר אצל הקוראים תחושת ניכור וניתוק, ואולי אף הדהד את תחושת ה"שעירים" עצמם.

מסכת הגז עוצבה עבור החייל הלוחם, ומאפייניה הטכנולוגיים הראשוניים הגדירו את יחסו האמביוולנטי של "השעיר" אליה. אומנם היא הייתה חפץ שיוצר בעבור גברים והפך לחלק בלתי נפרד מצידו הלוחם, כך שאפשר היה לשייכה לפרקטיקה גברית, אך ה"שעירים" לא הזדהו עימה. המסכות קיבלו ביטוי בעיתונות ויצרו עולם שלם של חוויות ותחושות שליוו את ה"שעירים" בהתמודדותם מול הגז הקטלני.

צילומים של "שעירים" עם חידושי המלחמה הטכנולוגיים. מתוך: *La Press De France*, 23 Juillet, Gallica (BnF), 1915.

תחת כותרת חגיגית הציג העיתון *La Press de France* ביולי 1915 את "החפצים החדשים של מלחמה מודרנית". הכותב תיאר ושיבח את חידושי המלחמה שפותחו עבור החיילים. לצד מכשיר הקשר הוצגה תמונה של חייל במסכת גז, ולצידה נכתב: "השיטות הגרמניות זיכו אותו ['השעיר'] בתלבושת חדשה: קסדת פלדה, משקפי מגן ממוסגרים בגומי, ומסכה מצוידת בחומרים נגד גז מחניק".³⁰ המצאת מסכת הגז מתוארת כאן כ"זכייה" בתוך מה שמכונה "מלחמה מודרנית". ניתן אף לזהות את ההתלהבות מהכללתו של אובייקט חדש בצידו

³⁰ *La press de France*, 23 Juillet, 1915, 2

החיילים. "השעיר" עומד כשהוא אוחז כידון, על ראשו קסדת "האדריאן" החדשה שהופצה באותו קיץ, ועל אף חום הקיץ – גופו חנוט במדים ובמעיל כבד וחגורת בנדרולה עוטפת את מותניו, שבתוכה מאופסנים כדורי הרובה. עיניו העטויות בעדשות כהות ופיו החסום בפד הבלקלווה, דגם מסכת הגז הראשונה, מעידים על השתנות דמותו של הלוחם בעל כורחו.

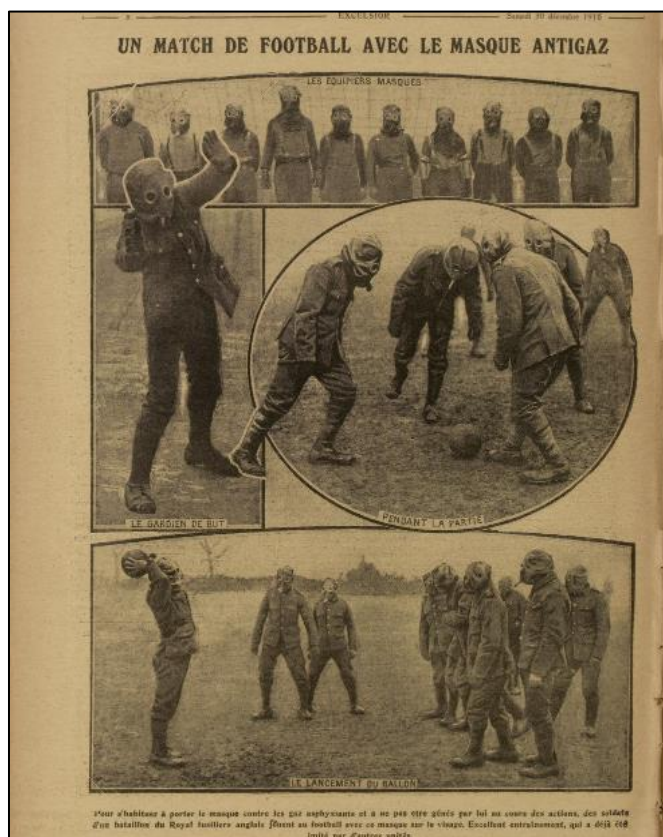
עם זאת, שירות הבריאות של הצבא לא הדביק בייצור המסכות את קצב ייצור הגזים. על פי הערכות, 190,000 טון של גזים כימיים יוצרו למטרות צבאיות במהלך המלחמה הגדולה, בהם 94,000 טון כלור ו-73,000 טון פוסגן, מתוכם 99,000 טון יוצרו בגרמניה. להיעדר ההלימה בין פיתוח כלי מלחמת החורמה לבין פיתוח אמצעי התגוננות מפניה התלווה כשל ממסדי. מתוך "ההיסטוריה המאוירת של השימושים במסכה", שהציג עיתון החפירות *Sans Tabac!* ב-8 בספטמבר 1916,³¹ מתקבלת תמונה מסקרנת על האופן שבו תפסו ה"שעירים" את תכיפותו של ייצור מסכות הגז, בין אם מרפידות הגאזה ספוגות הנוזלים שחולקו להם ב-1915, או הדגמים המרובים האחרים שפותחו בזה אחר זה. ביטוי לכך ניתן למצוא בצילומי תעמולה שהנפיק הצבא הצרפתי כחלק מהמדיניות הלאומית לעודד מחקר מדעי ותעשייתי. העיתונים הגדולים דנו באותה תקופה בהרחבה בשינויים שחוו החיילים בלוחמה הטכנולוגית. כך, למשל, נחשפה בדצמבר 1916 ביומן *Excelsior* מבוכתם של ה"שעירים" ממראה המסכה. חששם של ה"שעירים" השתלב בלעג כלפי השימוש במסכת הגז, והללו תורגמו לייצוגים הוויזואליים של מסכת הגז בעיתונות הצרפתית. הייצוגים שיקפו את הפחד והאימה מפני מסכה לא נוחה שמכסה את איברי הנשימה ומאיימת על החיילים בחנק, ואת הלעג הגלום במראה הזר שהודבק לדמות "השעיר". תחת התמונה הוסיפו עורכי העיתון:

כדי להתרגל לחבוש את המסכה נגד גזים מחניקים ולא להתבייש ממנה במהלך הפעולות, חיילי גדוד חיל הרגלים המלכותי משחקים כדורגל עם מסכת גז על הפנים. הכשרה מצוינת, שכבר חיילי יחידות אחרות מחקים אותה.

דברים אלה הדגישו את המבוכה שחשו החיילים כשעטו את המסכה, ואת ניסיונם לאמצה באמצעות משחק כדורגל – אשר סייע לנרמל את הופעתם בפעולות יום-יומיות אהובות. מראה החיילים האנגלים במסכות גז המחיש ל"שעירים" כיצד אלה הצליחו להטמיע את האובייקט החדש במציאות המלחמה. ה"שעירים" חששו

³¹ *Sans Tabac!* שימש כיומן חפירות מודפס שנוהל ביד חברי גדוד חיל הרגלים ה-66 ששירתו בארטואה, ורדן ומארן. העיתון יצא לאור פעם או פעמיים בחודש, וכלל שירים, סיפורים ועדויות חיילים בחזית. העיתון גיבש קהילת לוחמים שנותרה מאוחדת גם לאחר שביתת הנשק.

מדמותם הנלעגת שניבטה מעל דפי המגזינים והעיתונים הפופולריים, אשר פרסמו תמונות חיילים במסכות גז, וניסו לעצב תודעה ויזואלית חיובית עליהן במהלך המלחמה.

חיילים אנגלים משחקים כדורגל במסכות גז. מתוך: *Excelsior*, décembre 1916, Gallica BnF

הפער בין ייצוג דמות "השעיר" ההרואית לבין האופן שבו תפסו את עצמם הלוחמים במראה מסכת הגז מקבל ייצוג בקריקטורה מאת לווי מורה (Morin) שפורסמה ב-*L'illustration* ב-3 במרץ 1917. בקריקטורה הוצגו שני "שעירים" במסכות, ומתחתיה כתוב בבדיחות: "אם אלוהים ייתן לנו חיים, טומי הזקן שלי, נצטרך לשמור על המסכות שלנו ל-Quat'z-Arts".³² החיילים מגחכים על המראה של שניהם במסכות הגז השונות, ובכך מתמודדים עם אימוץ המראה החדש והזר שמזכיר להם בעיקר התמודדות עם מגפות עבר.³³ הפער הזה בין

³² הנשף *Le Bal des Quat'z'Arts*, שהתקיים לראשונה ב-1892, תופס מקום מיוחד בכרוניקה הארוכה של נשפים ומסיבות פריזאיות של המאה העשרים. הגישה אל הנשף הייתה פרטית, והוא בלט כאירוע ייחודי בעיצובו, באופיו הפנטסטי ובחופש הביטוי שלו. תלבושות הרקדנים המחופשים בסצנות מרהיבות היו מחזה יצירתי וייחודי. הנשף המשיך להתקיים עד 1966.

³³ התקופה שבין המאות הארבע-עשרה לשמונה-עשרה התאפיינה במגפות שונות שזעזעו את אירופה. לתפיסת הרופאים באותה תקופה, ההדבקה התפשטה דרך הפה והאף. שארל דה לורמה (de Lorme), הרופא הראשון של המלך לווי ה-13, ייצר ב-1619 מסכה עם מקור ושני חורים המאפשרים נשימה. המסכות דמויות הציפורים הללו היו יוצאות דופן במיוחד: רופאי המגפה עטו משקפי מגן ומסכה מוארכת באורך של כעשרה ס"מ, מלאה בעשבי תיבול ובושם. מסכה זו נקשרה במיוחד לתקופת מגפת המוות השחור במאה השבע-עשרה, אז רופאים עטו מסכות מקור, כפפות עור ומעילים ארוכים בניסיון להדוף את המחלה.

"העולם הישן" ל"עולם החדש" היה מקור לפחד וגיחוך, וביטוי בקריקטורה מרמז על התמודדותם של ה"שעירים" עם פני הלוחם המוסוות. הניסיון לשמור על הומור בזמן הלחימה, שעה שהחיים בחפירות מעוררים פחד, מציג את הלעג שרחשו החיילים כלפי המראה החדש, ואת תקוותם שיוכלו לחזור לביתם בעורף ולחגוג את המסכה באחד הימים באירוע פנטסטי – בדומה לנשף ה-Quat'z'Arts.

קריקטורה של שני 'שעירים' במסכות גז. מתוך: Louis Mourin, *Masques Tragiques*, 1917 Gallica BnF

"כך אנו עשויים להיראות מחר"

האופטימיות שרווחה עם פיתוח המסכות במענה לחוויית המלחמה המודרנית האלימה הציגה סתירה בין הביטחון שניסו להעביר לציבור לבין תמונות שחשפו חיילים אשר נפגעו מהגז הרעיל. מדדי הצלחתן של מסכות הגז בשטח השתקפו בדוחות צבאיים, בעיתונות, בקריקטורות ובחלופות המכתבים. באופן מפתיע, ולמרות הרתיעה מלוחמת הגז, הצליחה המסכה להדהים ולהצחיק את הציבור הרחב הודות לעבודת הקריקטוריסטים בשנים 1918-1919. ייצוגי מסכות הגז המשיכו לכבד בצרפת גם בשלהי המלחמה, ואף כי יעילותה המפוקפקת הרתיעה את העורף, הפחד נותר מתחת לפני השטח. המסכות היו יותר מאשר זיכרון, והטראומה של ה"שעירים" ממסכות הגז הייתה עדיין נוכחת מאוד.

יתר על כן, השימוש במסכות והעיסוק בהן בתקשורת המשיכו גם אחרי המלחמה, ובעיקר עם פרוץ השפעת הספרדית. ההמלצה על השימוש במסכה נגד השפעת הדהדה בעיתונים היומיים באוקטובר 1918, פחות מחודש לפני שביתת הנשק, בתקופה שבה גזים מחניקים עדיין היוו איום על החיילים. בשנת 1919 המליצה האקדמיה לרפואה לחבוש מסכה או רעלה נגד השפעת,³⁴ וכך קושרה המסכה לזיכרונות קולקטיביים מסויטים של מלחמה ומגפות כאחד. כתביהם המדעיים של הרופאים, מאמרים, איורים וקריקטורות שפורסמו בעיתונים מאפשרים לשחזר את המנגנונים המורכבים, הגלויים והסמויים מן העין, של המאמץ לקדם את עטיית המסכה ושל ייצוגיה בעת המגפה.

עם סיום המלחמה הועתקו המסכות משדה הקרב והרפואה הצבאית אל החברה האזרחית בכללותה, וההמלצה הרפואית הייתה להשתמש בהן כמגן מפני המגפה. אך הפחד ששרר בעורף מפני תקיפות הגז במהלך המלחמה, התפשטות השפעת הספרדית לקראת סופה והתמודדות עם מחלת השחפת, יצרו יחסים דואליים של הציבור עם אובייקט שהתפתח בימי המלחמה כמענה לאיום ממשי. מגפת השפעת הספרדית חשפה את קוצר ידה של הרפואה, חרף התקווה שרווחה באותם ימים כי המדע יבטיח התמודדות יעילה עם מחלות אפידמיות ויביאו למיגור המגפות כליל.³⁵ בהמשך לכך, החשש מפני מסכות, אשר רווח במאה התשע-עשרה, התבסס שוב במהלך המגפה. על כן, אף כי המסכות עברו תהליך של ביות לטובת האזרחים, הללו סירבו לקבלן.

כמו בזירה הצבאית, גם בזירה האזרחית העיתונות מילאה תפקיד בתעמולה על התאמתן או אי-התאמתן של המסכות למגפות השפעת, בעיקר בין השנים 1918 עד 1929. חלק מהעיתונים, כמו *Le Matin* ו-*La Liberté*, העניקו את תמיכתם לאקדמיה לרפואה, חידדו את פסיקתה בדבר עטיית המסכות, והסבירו את נחיצותן בתוספת עצות רפואיות. כך לדוגמה, *Le Petit Parisien* התייחס באותם ימים בהרחבה לכל טענה נגד השימוש במסכת הגז למניעת הידבקות בשפעת, וקבע את נחיצותה:

המסקנה האחרונה שקיבלה האקדמיה לרפואה בנוגע להצעת דוקטור בזנסון (Bezançon), הדוגלת בחבישת מסכות, למניעת התפשטות השפעת אינה מחדשת דבר. [...] אולם, האם זה

³⁴ Docteur François Helme, "Defendons-nous contre la grippe," *Le Journal*, 27 octobre 1919, BnF
³⁵ גיא ביינר, "גילוייה מחדש של מגפת השפעת הגדולה," **זמנים** 113, מס' 5 (חורף 2011): 4-13.

יהיה מסובך מדי לענוד על הפה והאף כמה תחבושות כפולות המוחזקות על ידי מסגרת מתכת, בדיוק כמו שמרכיבים משקפיים?³⁶

עם זאת, בעיתונים פורסמו גם קריקטורות שלעגו למראה המסכה וערערו על חשיבותה, ומאמרים שלעגו ל"צו האופנה" החדש, הטילו ספק ביעילות המסכה וציינו את מראה הבזוי. מסכת הגז סימלה את הפחד שפשט בעורף בזמן המגפה, ודגמים שקובעו בזיכרון הקולקטיבי – כגון מסכת ה"גאג" וה"בלקלווה" – נתפסו בדמיון הציבורי ככלי דיכוי או כמכשיר עינויים. יותר מכול ביטאה המסכה היעדר אסתטיקה, כפי שעלה מדבריו של רופא אנונימי, שהצר על העובדה כי הרופאים ממליצים על עטיית "בלקלווה" וראה בכך "אירוניה מקאברית בכיבושי הציוויליזציה".³⁷

האזרחים בצרפת עצמם, על אף הטפות המוסר וההמלצות הברורות של האקדמיה לרפואה, בזו למסכה ודחו את השימוש בה – זאת בניגוד לאימוצה בימי המגפה במדינות אחרות, כמו אנגליה. ביטוי לכך עלה במאמר בעיתון *L'Heure*, שביקר את הפריזאים במהלך הגל השני של השפעת הספרדית, שנחשב קטלני במיוחד:

באנגליה אימצו את מסכת הנשימה כדי למנוע הידבקות. למה שלא נעשה זאת בצרפת? [...] הפקולטה לרפואה אימצה, אבל לא הציבור – הציבור, למען האמת, מאוד קל דעת, וחושש להיות מגוחך, מעדיף לתת לעצמו להתנקש בידי גורמים מיקרוביולוגיים. מתעטשים בחשמליות, באוטובוסים ובתחתית! בלונדון עוטים אותה, ורואים בשכונות העמוסות ביותר נשים חולפות, חיילים, אזרחים רציניים המוגנים על ידי המסכה – שאינה מונעת דיבור.³⁸

אדישות הציבור הדהדה גם במאמר תחת הכותרת "בריאות קודם, נכון?" שפורסם בדף הראשי של המגזין *Ca et là, Le Gaulois* בפברואר 1919, בניסיונו לשכנע את תושבי פריז לעטות מסכה: "האם הפריזאים שלנו ייקחו דוגמה מעבר לתעלה? [...] האם בני פריז יסכימו לשנות את חזותם כדי להציל את הסימפונות שלהם? אני חושש שהם לא יאהבו את המסכה הזו." האדישות נותרה כשהייתה, והעדויות הרבות בדבר חוסר ההתאמה

³⁶ *Le Petit Parisien*, 27 octobre, 1918

³⁷ Lazarille, "La Cagoule," *L'heure*, October 31, 1918

³⁸ *L'Heure*, 26 février, 1919

של עטיית המסכה לאופנה הפריזאית היו אתגר קשה לגורמי הרפואה. ניכר שהנושא הבריאותי עבר מהמדור הרפואי לכרוניקות "קלות דעת", שעה שהצרפתים המשיכו להתרחק מהמסכה.

קריקטורה של "שעיר" מתבונן במשפחה שעוטה מסכות גז. מתוך: Louis Mourin, *Masques Tragiques, Le Rire*, 1917. Gallica BnF

אף כי מסכת הגז חדרה לעורף הצרפתי בימי המגפה בממדים קטנים מאוד, היא הצליחה לעורר מתחים רבים, משום שכניסתה למרחב העירוני טשטשה את הגבולות בין החזית לעורף – שלא רצה להתמודד עם הפיכת העיר לאזור מלחמה. הדבר ניכר בקריקטורה שפורסמה ב-*Le Rire* כשבוע לפני הפסקת האש, בעת שהשפעת הספרדית כבר השתוללה ברחבי אירופה. הקריקטורה מציגה חייל "שעיר", מקטרת בפיו, מתבונן בזוג עם ילדתם עטויי מסכה ושואל אותם בחרדה: "אלוהים, אתם הולכים לחזית?" "לא, לקולנוע", הם משיבים לו. החרדה שמעלה הקריקטורה ממשיכה להדהד אף בעצם האזכור של בית הקולנוע, שכן היה זה מקום בעל סיכויי הדבקה גבוהים. כך המשיכו מסכות הגז, שתחילה איימו על זהותם של ה"שעירים", לעורר מתחים גם כשביתו ועברו לעורף – בעיקר בעבור אלה שביקשו להשאיר את המלחמה מאחור. מסכת הגז הצליחה לעורר כעס בקרב הפריזאים בכך שהיא העלתה זיכרונות של פנים וזהויות זרות לאורך ארבע שנות המלחמה. הביות

האזרחי שלה בתום המלחמה הנכיח את רתיעת הפריזאים מהיעדר האסתטיקה שפוגע בחזותם, והחזות האופנתית ניצחה את הפחד מפני הידבקות בשפעת הספרדית.

קריקטורה הנושאת את הכותרת: "ככה אנו עשויים להראות מחר... מסכות נגד השפעת". מקור: *L'Écho de*
.Paris, 17 février 1919, p. 1. Gallica BnF

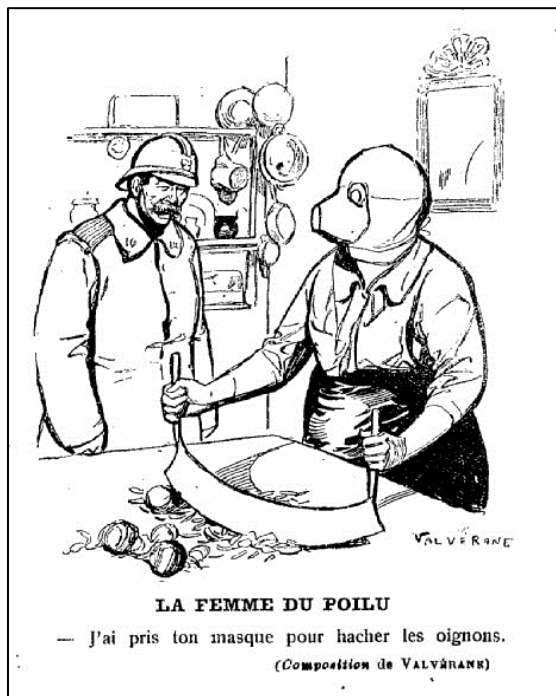
ביטוי נוסף לאופן הנלעג שבו התקבלה מסכת הגז בחברה האזרחית עלה בניסיונות של חלק מהעיתונים לשכנע את האוכלוסייה בדבר הצורך לעטות אותה. ה-*Évènement*, למשל, הפציר בקוראים להקשיב לקול ההיגיון מתוך הבנה שמסכת הגז אינה אופנתית דיה עבור תושבי פריז:

הו! לא מסכת ברזל! אפילו לא מסכת הגז של החיילים שלנו, בלקלווה אסתטית כמו שהיא לא נוחה. אני לא רואה את נוסעי המטרו מכוסים "חוטמי חזיר". [...] האם לפריזאים שלנו אין כבר את צעיף התחרה שלהם? אפילו לא יהיה צורך להרחיב את השימוש בו לשני המינים, המין המכוער והמזוקן מסתפק ברצועת סנטר.³⁹

העיתונות ההומוריסטית ביקשה להראות כיצד נשים הפכו את המסכה לחפץ שימושי בחיי הבית, שעה שגברים המשיכו לחוות את טראומת לוחמת הגז ונמנעו משימוש בה. איורים שונים הציגו תגובות מורכבות לרעש שעוררו ההתרעות על גז בחפירות, לריחות או לעצם אזכור המילה "גז". אם כן, להתקבלותה של מסכת הגז בציבור היו גם היבטים מגדריים, ולעיתים נראה שהנשים התעלמו מהטראומה שחוו בני זוגן במהלך הלחימה או מזערו אותה. קריקטורה הנושאת את הכותרת "אשת ה'שעיר'" הציגה אישה עטויה במסכת גז במטבח,

³⁹ Maurice de Waleffe, "Prenons garde à la grippe," *L'Évènement*, 14 octobre 1919

בעודה פונה לבעלה ההמום ואומרת לו שלקחה את מסכת הגז שלו כדי לחתוך את הבצלים. החברה הצרפתית ביקשה להדחיק את זכר לוחמת הגז, והעדיפה להדיר את המסכות מהשיח המרכזי על המלחמה; והיחס למסכות הגז, שעברו תהליך ביות בסיום המלחמה, משקף היטב את הכמיהה הזו.

קריקטורה הנושאת את הכותרת: "אשת הישעיר". מתוך: Gallica BnF, 5 novembre 1916. *Le Pêle Mêle*.

המראה הנלעג של המסכות, אשר מגולם בניגוד ובפער ביחס אליהן, הופנה בעיקר כלפי תפיסת המציאות של החברה בכללותה. הסתירה בין ההתקדמות המופלאה של המדע והרפואה לבין מכונת המלחמה התבטאה בניסיון להכיל את מסכות הגז ומסכות הפנים בתרבות, ולהתמודד עם הפחד באמצעות נרמול האובייקטים הללו כחלק מהקיום. לאור זאת, עיתוני התקופה ביקרו לא פעם את החברה הצרפתית על כך שאינה מאמצת הרגלים חדשים: "למה שלא נעשה את זה בצרפת?" קרא ד"ר נטר (Netter) מעל דפי העיתון *L'Heure*, וביקר את הצרפתים על הימנעותם משימוש במסכות שעה שהשפעת הספרדית השתוללה ברחבי העולם ואיימה בעיקר על חיי הצעירים. אולם הסטיגמות שקיבלו מסכות הגז בשדה הקרב ובעורף הספיקו כדי להרחיקן ולהדחיקן מהזירה הציבורית על אף החשש מפני המגפה.

סיכום

מלחמת העולם הראשונה, המלחמה הגדולה, נחשבה למלחמה שבה השתנו תפיסות הרומנטיקה והגבורה לגבי הלחימה ותפיסות הגבריות של חיילים. הכמיהה לשדה הקרב הייתה אומנם חזקה, וחיילים רבים דיברו

על המלחמה בפתוס מובהק – אולם מסכת הגז שכיסתה את פניהם הגבריות של הלוחמים הצרפתיים מילאה תפקיד חשוב בשיח הזה. המראה הנלעג של המסכות בא לידי ביטוי בעיתונות החפירות ובימונים, אשר גילמו את האיום שעלה מהצורך לעטות המסכה – איום שביטא את תפיסת המציאות של החברה בכללותה. למעשה, מסכת הגז נועדה להציל את ה"שעירים" וביטלה את דימוי שדה הקרב הרומנטיים. המקור ללעג זה הוא בתרבות האסתטית של החברה הצרפתית, שנקלעה לתקופה של שינויים מהירים אשר איימו על הסדר החברתי הטוב במסורת, באופנה, ברפואה וכמובן בצבא.

התמונות, האיורים והקריקטורות שהופיעו בעיתונים היומיים ובעיתוני החפירות במהלך המלחמה משמשים כעדויות היסטוריות להשפעתה של מסכת הגז על דימוי הגברי של "השעיר". מסכת הגז נתפסה כאובייקט לחימה בלתי סביר במודלים הרבים שחולקו, ותכונה הלקוי עורר לעג וביקורת על התנהלות הצבא. עם זאת, לנוכח ההתפתחות האלימה בלחימה, נדרשו ה"שעירים" לאמץ ולהטמיע אובייקטים חדשים כשנכנסו למלחמה, והפער בין המציאות שהכירו קודם לכן לבין המציאות החדשה עורר שינוי בתפיסתם את עצמם כלוחמי הרפובליקה השלישית. חוויות "השעירים" בחפירות מעוררות עניין לגבי ההשפעות על התנהגותם במלחמה, כפי שעולה מסיפורים אישיים, כתבות בעיתונים, קריקטורות ועדויות של חיילים, שהלינו לא אחת על ההשתנות המתמדת באופי הלחימה ובציוד. מסכת הגז הקשתה על מופעים של גבריות, אך נחשבה גם כמופע וביטוי "חדיש" להתקדמות הטכנולוגיה. מופעיה בעיתונות הציגו את הפער בין תופעה טכנולוגית תרבותית לכלי שסימל מלחמה וטרור. הפער בייצוג מסכות הגז כציוד המגן על ה"שעירים" בחזית ביטא תופעה תרבותית של החברה הצרפתית כולה, שמיאנה להכיל את המסכות בשגרת חייה ולהתמודד באמצעותה עם הפחד מהמגפה. החשש כי בעת שלום יאלצו האזרחים לעטות מסכות הובע בהתעקשות הנחרצת של החברה להתנער מהוראה זו.

לסיכום, מאמר זה ביקש לבחון את השפעת מסכת הגז על דמותו הגברית של "השעיר", ולהראות כיצד חזותו במסכה מחקה את הדמות המוכרת והאהובה של הלוחם הצרפתי. בשל המסכה, החיילים נאלצו לוותר על סממנים גבריים מהותיים בהופעתם, וכיסוי פניהם מנע מהם ללחום בדרך שהכירו. כך טשטשה מסכת הגז את דמותו של הלוחם, והדגישה את השינוי שהביאה עימה הלוחמה המודרנית. המראה הנלעג של החיילים במסכות הצטייר שוב ושוב כהוויה נחותה של גבריות לוחמת. העדויות על היחס למסכה שהשאירו אחריהם החיילים והאזרחים הצרפתים מלמדות על תחושותיהם לנוכח השינויים, ועל האופן שבו מיסוך הפנים

והפגיעה במאפיינים התרבותיים המוכרים השפיע על הזהות הגברית בצרפת במהלך המלחמה הגדולה ואחריה.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

Delvert, Capitaine. *Histoire d'une compagnie – Main de massiges – Verdun, novembre 1915-juin 1916, Journal de Marche*. Paris: Berger-Levrault, 1918.

Dorgelès, Roland. *Les Croix de bois*. Paris: édition Albin Michel, 1919.

Eteve, Marcel. *Lettres d'un combattant: août 1914-juillet 1916*. Paris: Hachette, 1917.

Inventaire des Procès-Verbaux de la Commission Senatoriale de l'Armée, Archives du Sénat: 69S 53.

כתבות מעיתונים

Excelsior, décembre 1916.

Gaujac, P. "Les Appareils de Protection Français Contre le Chlore, Avril-Août 1915." *Militaria Magazine* (juillet 2003): 216.

L'Écho de Paris, 17 février 1919.

La press de France, 23 juillet, 1915.

Lazarille, "La Cagoule," *L'heure*, 31 octobre, 1918.

Le Figaro, 1er juin 1915.

Le Pêle Mêlé, 5 novembre 1916.

Le Petit Parisien, 27 octobre, 1918.

L'Heure, 26 Fevrier 1919

L'Illustration, 3 mars, 1917.

Maurice de Waleffe, "Prenons garde à la grippe," *L'Évènement*, 14 octobre 1919.

Sans Tabac!, 8 septembre, 1916.

מקורות ראשוניים אחרים שנדפסו

Barbusse, Henri. *Le Fou, Journal d'un Escouade*. Paris: Ligaran, 1915.

Ferry, Abel. *Carnets secrets 1914–1918*. Paris: Grasset, 1915.

Nordmann, Charles. *A coups de Canon, notes d'un combattant*. Paris: Perrin, 1917.

Valois, Georges. *Le cheval de Troie. Réflexions sur la philosophie et sur la conduite de la guerre*. Paris: Nouvelle Librairie Nationale, 1918.

מקורות משניים

ביינר, גיא. "גילוייה מחדש של מגפת השפעת הגדולה." **זמנים** 113, מס' 5 (חורף 2011): 4–13.

Adamson, Richard. *All For Nothing*. Self-published, 1987.

Auzépy, Marie-France. *History of the hair*. Paris: Belin, "Alpha", 2017.

Bloch, Paul. "La guerre Chimique." *Revue militaire française* 21, (1926) 21: 19–47.

Cronier, Emmanuelle. "Chapter 10: The Hairy." In *History of the hair*, edited by Marie-France Auzépy, 261–282. Paris: Belin, "Alpha," 2017.

Déré, Anne-Claire. "Maurice Javillier et Gabriel Bertrand: Deux Chimistes Pastoriens dans l'Institut en Guerre." Indans *Le sabre et l'éprouvette: L'invention d'une science de*

guerre 1914–1939, edited by David Aubin and Patrice Bret, *Le sabre et l'éprouvette: L'invention d'une Science de Guerre 1914/1939*. Paris: Noesis, 2003.

Goya, Michel. *La Chair et l'acier: L'invention de la Guerre Modern. (1914–1918)*. Paris: Tallandier, 2004.

Haber, Ludwig F. *The Poisonous Cloud: Chemical Warfare in the First World War*. Oxford: Clarendon Press, 1986.

Hogg, Ivan. *Gas*. New York: Ballantine Books, 1975.

Lepick, Olivier. *La Grande Guerre chimique 1914–1918*. Paris: Presses Universitaires de France, 1998.

----- "France's Political and Military Reaction in the Aftermath of the First German Chemical Offensive in April 1915: The Road to Retaliation in Kind." In *One Hundred Years of Chemical Warfare: Research, Deployment, Consequences*, edited by Bretislav Friedrich, Dieter Hoffmann, Jürgen Renn, Florian Schmaltz, and Martin Wolf, 69–77. Berlin: Springer, 2017.

Maucolot, Régis, Labrude, Pierre, and Lejaille, Arnaud. *La Guerre des Gaz, 1914–1918: Les Pharmaciens dans l'action*. Paris: Édition du Brevail, 2016.

Moore, William. *Gas Attack: Chemical Warfare 1915–18 and Afterwards*. London: Hippocrene Books, 1987.